

Laczó Ferenc

A HABSBERG-MÍTOSZ ÉS ELLENSÉGEI

Romsics Gergely. *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Új Mandátum (Habsburg Történeti Monográfiák sorozat), Budapest, 2010, 465 oldal, 3200 Ft

A *Nép, nemzet, birodalom* lapjain Romsics Gergely figyelme a történetiszemlélet ideológus, politikai programokat legitimálni kívánó, valamint ennek ellenállni törekvő, utópikus funkciójára irányul. E terjedelmes monográfia a két világháború közötti periódusban német és magyar nyelven a Habsburg Birodalomról született történeti szövegek összehasonlító ideológiatörténeti elemzésére vállalkozik. Romsics konkrétan *emlékezetpolitikai kánonokat* vizsgál, melyek történettudományos, közéleti-értelmiségi és politikai inspirációjú írásokat egyformán tartalmaznak, múltértelmező és identitáspolitikai vetülettel egyaránt rendelkeznek. Miközben a szerző az ideológiatörténetnek a mentalitástörténethez közelítő felfogását propagálja, miáltal is vitatkozik a szoros politikai függését vagy akár tökéletes propagandisztikus alkalmazkodását tételezőkkel, a *Nép, nemzet, birodalom* az emlékezetpolitikai kánonok tágabb politikai-közéleti kontextusba ágyazását úgyszintén ambicionálja. A monográfia e tág területnek nemcsak értő áttekintését kínálja, hanem eközben hatalmas forrásanyag aprólékos feldolgozásával és gondolatgazdag értelmezésével is szolgál – bár Romsics az I. világháború (amúgy állítása szerint meglehetősen homogén) értelmezéseit nyújtó művektől praktikus okokból eltekintett.*

Romsics Gergely a Habsburg Birodalomról szóló sokszínű szövegek elemzése által ezen emlékezetpolitikai kánonok időbeli átalakulásának, különösképpen a *völkisch* gondolat felívelésének, majd a nemzetiszocialista Németország megkerülhetetlen hatásának, valamint az ezekre adott osztrák és magyar identitáspolitikai válaszkísérleteknek bemutatására kerít sort. A könyv központi ambíciója e kánonok változó viszonyrendszerének rekonstruálása, a jobboldali múltfelfogások között feszülő ellentétek árnyalt megragadása és osztályozó kategóriák általi (a megértést elősegítő, bár a sematizálás veszélyét is magában hordó) elrendezése. E viszonyrendszerek átalakulása a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodás alakulásáról általánosságban is sokat elárul.

* Említendő, hogy a Habsburg Birodalom felbomlásának emlékiratokbeli elbeszélései képezték első könyve tárgyát: ROMSICS Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*, L'Harmattan, Budapest, 2004.

A Habsburg Birodalomról folytatott beszéd feltérképezése ráadásul nemcsak a történetpolitikai gondolkodás egészének megismerése szempontjából szolgál ígéretes résztémával, hanem egyúttal a három eset gyümölcsöző összehasonlításának lehetőségét is hordozza. Romsics jogosan hangsúlyozza, hogy a párhuzamos, közel azonos terjedelmű esettanulmányok a magyar történetpolitikai irodalomról is újszerű következtetéseket tesznek lehetővé, ez pedig komoly kihívást intéz az eszmétörténet-írás szigorúan nemzeti keretekben gondolkodó művelőihez. A népi írók mozgalmáról a szerző például elismeri, hogy az egyes aspektusai folytán sajátos magyar jelenségnek nevezhető, azonban művével azt bizonyítja, hogy a népi ideológia megértése a német kulturális hatás mélységének feltérképezése nélkül csak részlegesen lehetséges (421). Az összehasonlító perspektívának megfelelően a magyar hagyományok és a népiségtörténet kölcsönhatásai domborodnak ki a *Nép, nemzet, birodalom* lapjain, miközben a magyar eszmétörténetnek különösen transzfer- és recepciótörténeti aspektusai válnak világossá. A mű fogalmi hálóján is főként Romsics Gergely német szakirodalmi ismeretei, ideológiatörténeti és politikai filozófiai tudásának nyomai fedezhetők fel – a monográfia alapvető ellentétpárjainak, mint a historizmus és a népiségtörténet, valamint az esszencializmus és a pragmatizmus megkülönböztetésének forrásai is itt keresendők.

A könyv megközelítésmódjával kapcsolatban annyit még feltétlenül érdemes tisztáznunk, hogy elméleti megalapozottsága széles látókörű és igencsak erős. Romsics a szociológiai poétika koncepciója felől vizsgál általánosabb nyelvjátékokat és konkrétabb diskurzusokat: elemzései tudásszociológiai axiómákból kiindulva narratológiai eredményekhez vezetnek. Ennek során eltérő cselekménytípusokat vet össze, a történetpolitikai szövegekben rendszeresen felbukkanó epizódokat fed fel. Továbbá sajátos tételeket, jellemző értékítéleteket, visszatérően alkalmazott retorikai eszközöket és különösen stratégiai metaforákat kísérel meg beazonosítani (20). Megközelítésének lényeges momentuma még, hogy ideológiai tartalmak és nyelvi, valamint narratív konvenciók egymáshoz való viszonyára, a kettő megfelelésének mértékére is rákérdez.

A kötetben részletesen elbeszélte történet kiindulópontja, hogy a német történeti beszédben a századforduló óta a nép ahistorikus-esszencialista fogalma egyre befolyásosabb szerephez jutott, ráadásul keveredése, felhígulása nélkül tudta a közbeszédet egyre jobban meghódítani. A Weimari Köztársaság idején a folytonosan a nép primátusára hivatkozó, népiségarcot tételező, jövőbeli népi államot vizionáló *népiségtörténet* az állam- és politikacentrikus historizmus addig domináns pozícióit is elkezdte megingatni (29–30), mígnem mindkét csoport jelentős tagjai náci társutasokká váltak 1933 után, a barna diktatúrát jellemző gyakorlatias radikalizmus, leginkább völkisch premisszákon alapuló ideológiai-elméleti heterodoxia viszonyai között. Eközben a népiségtörténet a németiség keleti gyarmatbirodalmat igénylő küldetésének náci expanzionizmust igazolni vélő elképzelését is integrálta.

A német historizmus kisméretű fókuszából következően jellemzően nem lépett fel az általa külsődlegesként, autochton fejlődésű nem német államként felfogott osztrák múlt értelmezésének igényével. Értelemszerűen a historizmus 1918 utáni „legitimációs és programadó potenciálja” is gyenge maradt e téren, szinte teljeséggel átengedve a völkisch értelmezéseknek a kezdeményezést, a közgondolkodás befolyásolásának lehetőségét, hangsúlyozza Romsics (93). A völkisch nyelvjátékban részt vevő szerzők számára az állam által kialakított nemzet, az osztrákság kulturális-historizáló elképzelése pedig egyszerűen értelmezhetetlen volt. Az osztrákokat ehelyett a német nép egyik törzsének, mégpedig (centrum és periféria megkülönböztetését alkalmazva) a népiség harcban intenzíven részt vevő határnemzeteknek tartották. Felfogásuk szerint az osztrákok nemcsak védekezésre lettek kényszerítve, de regionális hódításra, a keleti német népi misszió végrehajtására voltak hivatottak.

A perspektíva szerint az osztrák törzs közelmúltja tragikus fejleményeket hozott: nem elég, hogy kiszorultak az elsődlegesnek tételezett német térből, a bismarcki Németországból, a népi ébredés korában a nép primátusát fel nem ismerő, önző és egyre öncélúbbá váló dinasztiajuk, a Habsburg-ház sorozatosan elárulta őket, mígnem 1866 után beteljesedett a tragédiájuk: kisebbségi helyzetbe szorultak „saját államukban”. Ezen alapvonásokat csaknem minden német völkisch szerzőnél megtaláljuk, az ellenben már értelmezési szabadságuk részét képezte, hogy a dinasztia egyes tagjait hogyan értékelték. A völkisch elbeszélés, bár helyenként kétségkívül ellentmondásokba torkollott, világos praktikus tanulsággal szolgált: a közeljövő a nagynémet népi gondolat kívánatos megvalósulását hozhatja. A völkisch szerzők úgy tartották, hogy a Közép-Európát megszervező, keleti kolonizációs missziót teljesítő egységes, az osztrák törzset is integráló népi birodalom létrejött a I. világháború óta kézzelfogható lehetőség.

Romsics Gergely leszögezi, hogy a „konzervatív forradalom, különösen annak völkisch irányzatai által kidolgozott multolvasatok és identitáselméletek keleti irányban átcsaptak az országhatárokon”, és komoly kihívást jelentettek mind az osztrák, mind a magyar szellemi életben (23). Ausztriában a politikai emlékezet eleve szimbiotikus viszonyban volt a hovartartozás kérdésével, bizonytalanságaival, annak vitájával, hogy a független Ausztria életképes lehet-e. A Habsburgok ausztriai emlékezetének vizsgálatakor Romsics a völkisch Habsburg-kép ausztriai variánsaival vet számot, bemutatva a nagy emlékező közösségek jellemző multdiskurzusait (bár a szociáldemokratáknak jobboldali fókuszát következtében kevés figyelmet szentel), valamint az ezeken belül lezajló, a náci Anschluss-szándéktól és a hivatásrendi állam ezzel szembeni mozgósítási kísérletétől nagyban függő átalakulásokat.

Az ausztriai diskurzus egyik sajátossága az volt, hogy az 1920-as éveket a nagynémetek dominanciája jellemezte az (eleve belülről is megosztott, progresszív-föderalistákra, kisosztrákokra és nagyosztrákokra tagolható) „osztrákokkal” szemben.

E felosztás azonban a politikai törésvonalakat csak mérsékelten képezte le – a pragmatikusabb beállítottságú nagynémetek például jellemzően a vezető erőt, a keresztényszocialistákat támogatták. Romsics nemcsak megállapítja, hogy az ausztriai nagynémet értelmiség az 1920-as években többé-kevésbé átvette a völksich diskurzust, de e kultúrtranszfer részleteit is felfedi: bemutatja, hogy az ausztriai nagynémetek ugyancsak a németiség szenvedéstörténetét fogalmazták meg, azonban ők (ellenben a németországi völksich szerzőkkel) egyes uralkodókat sem voltak hajlamosak felmenteni a felelősség alól. Összességében az osztrák népiek nem alakítottak ki alternatív történeti beszédet, amely a weimari német néppel szemben koherens alternatívát nyújtott volna, ugyanakkor szövegeik regionális tudatuk működéséről is tanúskodnak – a németországiak centrista, az osztrákok történetét periferizáló perspektívájának helyenként határozottan ellentmondtak.

A völksich ideológia az ausztriai nagynémet hagyományt fokozatosan hódította meg (279). Míg a népiség-harc metaforája központi jelentőségre tett szert szövegekben, azok ezzel együtt is kevertébbek maradtak, a historizmus hatását változatlanul mutatták. Beszédük a húszas években kevésbé töltődött fel klasszikus szélsőjobb oldali toposzokkal – módszertani és tartalmi recepció nem feltétlenül járt együtt (425). Később ellenben, mint Romsics Gergely három egymástól is jelentősen eltérő, de egyformán jelentős és árulkodó életmű alapján szenszitivén kimutatja, a náciknak sikerült kooptálniuk a nagynémet honorácior értelmiség jelentős részét. Ők 1938 után intenzívebben vettek részt a nácik (Habsburg-ellenességük részleges tompulását is hozó) integrációs identitáspolitikai kísérletében, a legitimálás ideologikus projektumában, mint németországi kollégáik (173, 191).

Másrészről 1933 után új szakasz kezdődött az osztrák állameszme történetében. A nemzetiszocialista kihívásra adott válaszuk keretében az osztrák vezetők a völksich gondolatot egyértelműen identitáspolitikai ellenfelükként azonosították. Legitimációs deficitjüket érzékelve újfajta nyelvet próbáltak kialakítani. Kísérletet tettek az osztrákság diskurzusának megteremtésére, ami az osztrák történeti örökség, konkrétan a Habsburg-múlt felértékelését is magával vonta. Ezáltal pedig tág teret nyitottak a legitimista-monarchista hagyományt csak szimbolikusan képviselő, a húszas években még marginális pozícióban lévő *Reichsbund* ideológiájának terjesztésére – az e pragmatikus-legitimista szervezettel szembenálló, intrazigens KVP-t ellenben kiszorították a tekintélyelvű rezsím nyilvánosságából. A legitimista vízió a katolikusság, a (föderációk által megvalósuló) birodalmi univerzalizmus és a multietnikus tér mellett foglalt állást. A történelem és a hit erejét szegezte szembe az etnicitáséval. A Habsburgok árulásának tézise helyett pedig előszeretettel értekezett a német nép árulásáról. Szintén szöges ellentétben a völksich elképzelésekkel, a legitimisták I. (IV.) Károly személyét hódolatban részesítették, megpróbálták kialakítani kultikus emlékezetének formáit; ami korántsem meglepő, mivel jellemzően Károly egykori bizalmasai és hivatalnokai közül kerültek ki.

Romsics szerint a legitimisták által megfogalmazott misztikus-konzervatív utópia hivatásrendi állam általi kooptálása egyrészt a Habsburg-mítosz politikai legitimációs szándékú lefordításához és (többek között a legitimista ihletésű „kulturális vállalkozók” pártolása által) a kulturális emlékezet részévé válásához vezetett, ugyanakkor közvetlen érvényének megszűnéséhez, a „mitikus múlt metaforizálásához” is nagyban hozzájárult közvetlenül az Anschluss előtt. Ahogy a szerző fogalmaz, a hivatásrendi Ausztriában a Habsburg-utópia bukása a Habsburg-mítosz kivirágzásával járt együtt – aminek 1945 után lett ismét, immár tartósabb jelentősége.

Strukturálisan nagyon hasonló volt a harmincas évekbeli magyar jobboldali ideológiai-emlékezeti spektrumban lejátszódó folyamat, állítja Romsics, még ha a kultúrtranszfer kontextusa jelentős pontokon el is tért, és hiábavalóan keresnénk az osztrák hivatásrendi állam nagyszabású identitáspolitikai vállalkozásával párhuzamos magyar jelenséget. Romsics azonban úgy gondolja, hogy a hasonlóság tételezését jogossá teszi az, hogy a katolikus és keresztényszocialista gyökerű osztrák eszme párja megtalálható a konzervatív, a szélsőjobboldallal szembeszálló magyar birodalmi eszme „realista érdektutópiájának” megfogalmazásában (398–399). Szekfű Gyula egyfajta antinacionalista birodalmi gondolat mellett emelt szót, a Habsburg-orientáció kizárólagos realitásának, a történeti egymásrautaltságnak téziseit fejtette ki (389). Romsics meglátása szerint Szekfű, illetve tágabb értelemben a Magyar Szemle szellemi műhelye történeti, történetfilozófiai-identitáspolitikai és egyúttal aktuálpolitikai diskurzusában a későhistorizmust a politikai realizmussal vegyítette. Ezek szellemében kínáltak konzervatív, kiérlelt választ.

Romsics Gergely emellett az osztrák és a magyar eset között fennálló jelentős különbségeket is azonosít. Kifejti, hogy a magyar történetiszemlélet a völkisch gondolat kihívásával szemben ellenállóbbnak bizonyult. A nemzet és állam magyar értelmezésének az osztrákénál eleve erősebb hagyományai voltak, ezért nem meglepő, hogy a konzervatív, önálló állami és alkotmányos kontinuitás központi tételein (és az ehhez kapcsolódó birodalmi gondolaton) alapuló nyelvjáték szilárdabb megalapozottságúnak bizonyult, mint osztrák meg(nem)felelői.

E magyar hagyományok olyannyira erősek voltak, hogy még a Habsburg-barát történészek is osztották az imént idézett tételeket, sőt a magyar legitimisták is a nemzeti emlékezet e főáramába próbálták integrálni a Habsburgok emlékezetét, mégpedig a „magyar királyság mítosza” által. Romsics megállapítja továbbá, hogy a dinasztia a magyar szövegkorpuszban általában is csak a magyar történelemértelmezésben elfoglalt szerepe révén vált elemzésre méltóvá (371). E fundamentum szilárdságát tovább erősíthette, hogy ekkoriban a „labanc” (avagy aulikus) és a „kuruc” (függetlenségi) hagyományok a polemikus szembenállásukat konzerváló szituáció megszűntével némileg közelebb kerültek egymáshoz: „konvergencia nélküli konszenzus” jött létre közöttük. Miközben a völkisch ideológiának kétségkívül volt

némi, kisebbségi körben érzékelhető hatása Magyarországon, a konzervatív-historista hagyományt igen kevésbé tudta átformálni, még kevésbé kiszorítani, olyan nyira, hogy a tradicionálisnak és némileg provinciálisnak mutakozó magyar szellemi életben e kihívásról sokáig alig vettek tudomást.

A harmincas évek Magyarországon azonban a népi diskurzus jóval elterjedtebbé vált. A szellemtörténet és a népiségtörténet mély módszertani és szemléleti elmentétük miatt 1934-re elváltak egymástól, miközben (némileg ironikus módon) mindkettő a német veszély elhárításának céljából kezdett mozgósításba. A népiségtörténet-írás legmagasabb szintű magyar művelőjének titulusa azt a Mályusz Elemért illeti, aki Romsics szerint szintén nem alakított ki dogmatikus népiségtörténeti értelmezést – szemben például a haushoferi geopolitikai nézeteket mechanikusan alkalmazó, egyre merevebbé és dogmatikusabbá váló Baráth Tiborral. Mályusz a német birodalmi mitológia számos elemével összecsengő nézeteket fejtett ki, miközben a függetlenségi perspektíva számos elemét is megőrizte. A Habsburgokat a népeket felhasználó, de a népi érdekekkel nem azonosuló dinasztikaként festette le: dinasztikus érdekük nála is eleve összeegyeztethetetlen volt a népi princípiummal.

A völkisch gondolat hatásának jelentősége elsősorban azonban nem az akadémiai történetírás, hanem a politikai gondolkodás tágabb területén volt megfigyelhető. Szabó Dezső és Németh László (Romsics felvetése szerint mintegy a német államkultusz magyar megfelelőjének hiányában) szociálforradalmár ideológiáik megfogalmazása során a Habsburg örökséget is kiemelkedő helyen és szélsőségesen negatív értékeléseknek hangot adva tárgyalták. A német völkisch premisszák „szinte integráns átvétele” mellett Szabó Dezső azonban markánsan másmilyen konklúziókat vont le: egyfajta „tükrözéses transzformáció” alkalmazása által a német völkisch értelmezésekkel helyenként szögesen ellentéteseket alakított ki. Szerinte a Habsburgok éppenséggel a német expanzió ágensei voltak, koruk a magyar népi ájuultság és hanyatlás nem egyedülálló, de kiemelkedően intenzív szakaszaként értékelhető (340). Történeti nézeteit Szabó a faji visszaszorulásról és túszelejtettségről szóló tragikus elbeszélése révén fejtette ki. Németh László Habsburg-képe határozottan kidolgozottabb volt ugyan, de a dinasztia tevékenységét ő is a német népi expanziós törekvésekhez kötötte. Szabóval ellentétben Németh szerint azonban uralkodásuk más népek pozícióba hozását is eredményezte, ami drasztikus magyar visszaszorulást és (nézetei szerint ezzel szoros összefüggésben) kontraszelekciót eredményezett. Németh ily módon a 18. század óta zajló bukástörténetet vázolt fel (357–358).

A könyv e harmadik, záró része a politikai önvédelem és az ideológiai átvétel párhuzamos folyamatait mutatja be. Romsics kiemeli: a magyar népi gondolat esetenként úgy tudott náciellenes lenni, hogy kompatibilis maradt szélsőjobboldali ideológiákkal, vagy akár azokat egyenesen legitimáló olvasatokat hozott létre, miközben a társadalmi reformigényekkel is szorosan, a német nyelvterületen

megszokottnál szorosabban összekapcsolódott (298, 427). Másképp kifejezve, a völkisch diskurzus magyar változata imperialista (avagy élesen jobboldali) és emancipatorikus (avagy népi mozgalmi) elemeket egyaránt tartalmazott, ráadásul e két irány nem feltétlenül zárta ki egymást. Az összeegyeztetési lehetőségnek, átmeneti formáiknak érzékeltetése céljából Romsics Gergely három releváns szerző (Bajcsy-Zsilinszky Endre, Málnási Ödön és Szabó István) példájának elemzésével is szolgál.

A *Nép, nemzet, birodalom* nagyszabású munka, amely elméleti igényességet, elemzői mélységet és empirikus részletezést egyesít. A mű témája nemcsak érdekesítő, hanem szerencsésen lehatárolt, így eredményei az összehasonlító eszmetörténet potenciális hasznáról is képesek meggyőzni. Másrészt az is tagadhatatlan, hogy az összehasonlításba bevont eseteknek mindig vannak az összehasonlítás kamatait csökkentő specifikus tulajdonságaik. Megítélésem szerint ez esetben a Habsburg Birodalom felbomlása az osztrákságot hagyta a legbizonytalanabb helyzetben, a legdirektebb tétje az elemzett emlékezetpolitikai fejleményeknek ott volt, ennek megfelelően az osztrák történet a monográfia központi esettanulmánya, mely sokrétűbb és dramatikusabb is a másik kettőnél. Érthető, hogy Romsics német esettanulmánya során a politikatörténeti periodizáció alkalmazása ellen foglalt állást, sőt „nagyfokú személyi, intézményi és narratológiai” folytonosságról írvan elveti 1933 töréspontként való felfogását (31). Ennek ellenére úgy gondolom, a könyv e része az időbeli fejleményeknek, a politikai kontextus drasztikus átalakulásának túl kevés figyelmet szentel. Ennek hiánya annak fényében különösen fájó, hogy a III.4. fejezet az ausztriai náci kooptáció három esetéről, melyek mind épp ilyen időbeli eltolódásokra világítanak rá, a könyv legizgalmasabbjai közé tartozik. A monográfia legjelentősebb hozadékának ezzel együtt is a magyar népi gondolat nemzetközi eszmetörténeti beágyazásának elvégzését érzem.